

Dr. Alenka Janko Spreizer

Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Koper, Slovenija

Etničnost in aktivno državljanstvo : primer Romov v Sloveniji

Ethnicity and active citizenship: a case of Roma in Slovenia

Ključne besede: Romi, etničnost, nacionalizem, aktivno državljanstvo

Uvod

Velik izziv klasičnim definicijam v socialni in kulturni politiki predstavlja opredelitev Romov za eno ljudstvo, ki jih odlikuje ena kultura. V Srednji in vzhodni Evropi igra kultura veliko vlogo pri oblikovanju nacionalnih držav, saj je »kulturni nacionalizem« eno osrednjih vodil pri oblikovanju in legitimiziranju nacionalnih držav; ki naj bi si prizadevale za oblikovanje »etničnih držav«, to pomeni držav, ki naj bi pripadale etnični večini (Gheorghe, Acton, 2001).

Po logiki »kulturnega nacionalizma« večina tradicionalno orientiranih raziskovalcev jezika, kulture, zgodovine, politike in podobnih tematik tako soglaša, da so Romi eno ljudstvo, z eno kulturo in predstavljajo eno največjih etničnih manjšin v Evropi. Med raziskovalci prevladujeta dve tendenci, ki jih lahko shematsko uvrstimo v dve liniji: V prvi liniji lahko zasledimo prizadevanje za oblikovanje primordialistične teorije o prisotnosti Romov na geografskem ozemlju današnje Evrope. Tovrstne teorije se ukvarjajo predvsem z izvorom Romov na evropskem ozemlju: večinoma predstavljajo Rome kot potomce indijskega porekla, ki naj bi se začeli iz bolj ali manj neznanih razlogov izseljevati iz ozemlja, ki ga nekateri pisci imenujejo za »pradomovino« - lokacija teh je različna. Ti raziskovalci jih praviloma opisujejo kot migrante, ki naj bi prišli v Bizantinske dežele v 9. stoletju, in v Srbijo, Bolgarijo, Vlaške dežele in Moldavijo, med 14. in 15. stoletjem naj bi se razpršili po drugih deželah Evrope, medtem ko so v 16. in 17. stoletju večinoma stalno naseljeni v državah srednje in vzhodne Evrope (prim. Marushiakova, Popov 2001:35) – navedbe o migraciji večinoma sovpadajo s prvimi omembami v arhivskih dokumentih, ki izražajo fascinacijo nad Romi, ki so pritegnili pozornost s svojo pojavnostjo, včasih pa pričajo o navedbah, da predstavljajo nevarnost. Klasična romološka trditev je, da so sprva prišleki uživali podporo ali vsaj toleranco oblasti, pozneje pa so jih oblasti začele preganjati iz različnih razlogov. Ti raziskovalcev tudi dodajajo, da Romi praviloma govorijo

romsko, iz razlag nekaterih pa lahko še razberemo njihovo prepričanje, da je bil pri konstruiranju etnične različnosti med »domačini« in »tujci« somatotip tista vidna lastnost, ki se je izoblikovala za eno od bistvenih razločevalni potez med »nami« in »njimi« (prim Fraser, 1992). V to linijo sodi npr. tudi t.i. slovenska romologija (Janko Spreizer, 2002:190—246).

Druga linija, med katerimi so tudi nizozemski socialni zgodovinarji (Lucassen, Willems, Cottaar, 1998) in nekateri britanski antropologi (Okely, 1983) se bolj nagiba k tezi, da Romi (nekateri jih raje imenujejo Cigani) predstavljajo domorodno, torej evropsko skupino ljudi. Nekateri izmed njih si prizadevajo za bolj partikularni pristop in bolj ali manj eksplicitno zavračajo klasične romološke teze o izvoru Romskih ljudi. Tovrstne raziskave so navadno osredinjene na posamično skupino ljudi in tako lahko pokažejo, da je klasična primordialna teza o enem, iz Indije izhajajočem ljudstvu, eni indijski kulturi in enotnem romskem somatotipu zelo daleč od dejanske etnografske evidence na terenu. Njihove študije analizirajo oblasti mehanizme, ki so jih razvijali za nadzorovanje in preganjanje Romov (Lucassen, Willems, Cottaar, 1998), transformiranje v delavski razred (Stewart 1997) ali v zadnjem času tako priljubljenega integriranja Romov (Gay y Blasco), ki jih lahko razberemo v politikah državnih ali lokalnih oblasti v različnih državah. Če bi hoteli odgovoriti na kdo so potemtakem romski ljudje s pomočjo teorij, ki smo jih uvrstili v drugo linijo, bi se morali vprašati vedno še po političnem kontekstu: izhajajoč iz teh teorij je nujno upoštevati vsakokratni zgodovinski in politični kontekst, ki pa prispeva k pestrejši podobi o romskih ljudeh, ki jo je težje podati od kratke trodelne enačbo »Romi so indijskega izvora, govorijo romski jezik - romani čhib in imajo temnejšo barvo kože in las«. Teze, da so si kulturno in jezikovno podobni ter da je podoben tudi njihov vizualni izgled, se s pomočjo druge linije teorij, po katerih so vse etnične in kulturne razlike posledica procesov socialne konstrukcije, dopolnijo z analizo konkretnih družbenih in političnih procesov, ki potekajo v našem primeru med romskimi in neromskimi ljudmi.

Romska identiteta in po zlomu socializma in komunizma

Preden se podrobneje posvetimo vprašanju politične participacije romskih/e etničnih/e skupin/e, s katerim je povezano aktivno državljanstvo, je nujno omeniti še procese konstrukcije romske identitete, o kateri razpravljajo predvsem sociologi in politologi ter etnogeneze, o kateri diskutirajo romski intelektualci in aktivisti. Omenjeni vprašanji je nujno postaviti prvič, v kontekst politik mednarodnih institucij in nadsacionalnih organizacij, kot so Svet Evrope, Organizacija o

varnosti in sodelovanju (OVSE), Mednarodne romske organizacije (IRU)¹ in Romski parlament; in drugič v kontekst družbenih sprememb po padcu socialističnih ter komunističnih režimov, ki so med drugim spodbudili deprivacijo in socialno izključevanje Romov.

Sociolog Will Guy pojasnjuje, da so razprave o položaju Romov v Evropi postale spet aktualne po zlomu komunističnih režimov, ko je eksodus beguncev na Zahod dosegel vrh. Sovpadajo z začetkom pogajanja za vstop vzhodnoevropskih držav v Evropsko Unijo (v nadaljevanju EU) in s spoznanjem zahodnih vlad, da pridruževanje novih, bivših komunističnih držav k EU lahko pomeni tudi možnost, da bodo Romi iz tega dela Evrope še naprej migrirali na Zahod, tokrat kot državljani EU, s pravico do svobode gibanja (prim. Guy, 2001:3).

Guy postavlja razpravo o vprašanju romske identitete v okvir »etničnih« in »socialnih« aspektov in ob tem zavrne primordialistično teorijo etničnosti, po kateri se etničnost pojmuje kot nespremenljiva danost. Etničnost pojmuje po Barthovem (1969) zgledu kot posledico družbenih procesov, ki so po svojih značilnostih transakcijski (Guy 2001:4). V vsakdanji, naturalizirani percepciji ljudje dojemajo etnične razlike tudi kot udejanjene stereotipe, po katerih naj bi določeni ljudje veljali za natanko takšne, po katerih se nam zdijo že od nekdaj prepoznavni kot pripadniki določenih »etničnih« skupin. V antropološko zasnovanem konceptu pa se raziskovalci osredinjajo na procese, ki potekajo ob stiku ljudi, ki se imajo za etnično različne. Poudariti velja, da pri razlikah, ki so pojmovane kot aspekt etničnosti, velikokrat ne gre za kakšne velike dihotomizirane opozicije. Pogosto gre za podobnosti, včasih pa tudi za prikrivanje etničnih in socialnih aspektov.

Socialni antropolog Michael Stewart je pokazal, kako različne politike izrabljajo etnične in socialne dimenzije romske identitete in se pri tem osredinil na primerjavo politične obravnave romskih skupin v komunistični Madžarski na eni strani in v postkomunistični Madžarski na drugi strani. Medtem ko so v obdobju komunistične vladavine politike pri reševanju romskega vprašanja dosledno izrabljala dimenzijo socialne deprivacije, so postkomunistične madžarske politike romsko vprašanje etnicizirale; do tega obrata je prišlo zatem, ko so bolj ali manj cinično preračunale, kakšni so cilji tuje politike (2001).

Pri nadaljevanju razprave bomo upoštevali metodološko napotilo, da je bistveno reflektirati sodobne politične formulacije in da je potrebno raziskati, do kakšnega obsega je »eticizacija«

---

¹ O posameznih vlogah naštetih institucij več v Kovats (2001)

substitut za ukvarjanje s socialnimi vprašanji. Romske politike so se razvijale v recipročnem odnosu s spreminjajočim se in naraščajočim etničnim statusom Romov: od skupine, ki so ji oblasti odrekale obstoj so se afirmirali preko etničnih in nacionalnih manjšin do nacionalnosti (nationhood): V spremenjenih političnih razmerah so se mobilizirali tudi romski aktivisti, ki so sledili že ustaljeni stezi nacionalizma.

Države politike v državah zahodne in vzhodne Evrope, ki so vplivale na socialno in ekonomsko vključenosti Romov, so se v preteklosti strukturno bistveno razlikovale v ekonomskem razvoju in državnih formacijah. Splošna velika ekonomska razlika med državami zahodne ter srednje in vzhodne Evrope je bila namreč ta, da so Romi v kapitalistični industrializaciji lahko razvili moderni romski nomadizem, medtem ko so v državah s prevladujočim fevdalnim ruralizmom (v madžarskih deželah, v deželah Podonavja in na Balkanu) predstavljali nujno potrebno delovno silo, ki si ji oblasti dopustile naselitev ali pa jo k naselitvi celo prisilile ter jo tudi obdavčile.

Sčasoma so državne politike v Zahodnih kapitalističnih državah, kjer so Romi veljali za neproduktivne potepuhe, sprejele zakonodajo, s katero so število Romov omejili ali pa so jih izgnali. Fevdalno-ruralne države pa so poskušale na različne načine Rome stalno naseliti, da bi lažje izrabljale njihovo delovno silo: tako so jih s prisilo odvrnili od nomadizma, in jih inkorporirali v lokalni trg delovne sile, jih sedentarizirale, in jih poskušale asimilirati. Politika v Avstroogrski državi ni uspela, ker so lokalne oblasti izvajale adiministrativne sabotaže, osrednja vlada pa ni imela moči, da bi jih preprečila. Pogosto je šlo za konflikte med potrebami države in lokalnimi interesi; osrednja vlada ni bila uspešna pri reagiranju na lokalni odpor. Guy povzema, da je bil dominantni aspekt romske identitete v prejšnjih državah vzhodne in srednje Evrope socialni aspekti in ne etnični, kot je pogosto napačno poudarjeno. Romska socialna identiteta je izhajala iz socialno inferiorne pozicije.

Do etnicizacije romske identitete z ekstremno tragičnimi posledicami je prišlo med drugo svetovno vojno v nacistični politiki, ki je Rome opredelila s pomočjo psevdoznanosti kot »asocialno etnično skupino«; z merjenjem okostij in obodov lobanje ter s testiranjem krvnih vzorcev so poskušali dokazati nearijski izvor Romov (Willems, 1997; Fraser 1992).

Po koncu vojne so jih v opresivnih politikah marksistično-leninističnih komunističnih režimov ponovno opredelili za socialno marginalno skupino. Ta oblast je v Romih videla potencialno delovno silo in mnogim so se odprle nove priložnosti, saj so oblasti v njih ponudbo

nekvalificirane delovne sile, ki jo je tedanje gospodarstvo potrebovalo. Ironija je, da so jih politične in ekonomske sile po zlomu socializma in komunizma spet izvrgle. »Proletarizacija« je mnoge Rome obrtnike deprivirala, nekateri so svoje obrti opustili in le posameznikom se je posrečilo, da so izboljšali svoje življenje z rednim osebnim dohodkom: V bistvu so ekonomije in politični sistemi komunističnih in socialističnih držav Romom prvič omogočili vsaj ekonomsko integracijo v večinsko družbo, nekaterim za izredno visoko ceno in resda v omejenem obsegu. Politike Romov niso opredeljevali za etnične skupine ali manjšine; aspekti romske kulture so bili večinoma vrednoteni negativno, kot relikti preteklosti in kot ovire pri uspešni integraciji v širšo družbo. Posledično so nekateri skrivali svoje etnično poreklo, redko so govorili romski jezik ipd.

V vsakdanjem življenju je bila romska kultura za lokalno neromsko prebivalstvo popolnoma brez vrednosti. Negativni stereotipi so bili med njimi globoko zakoreninjeni. To velja tudi danes: ponekod predstavniki lokalnih oblasti delijo stereotipno mnenje z drugim lokalnim prebivalstvom. Kulturo Romov stereotipizirajo, ali jim kulturo celo odrekajo, predvsem pa jo predstavljajo kot oviro za družbeno integracijo. Države niso izvedle protirasističnih kampanj, kot so jih npr. izvedle pri pojavu določenih bolezni.

Ponekod, npr. v BIH so bili Romi priznani za nacionalno manjšino; na Madžarskem in Češkoslovaškem pa so jih priznali za kulturno skupino. Romom to priznanje ni prineslo velikih sprememb: spodbudile so kvečjemu rasistične reakcije med večinskim prebivalstvom. Namesto, da si politike prizadevale za soci-ekonomsko uravnoteženje, so si izbrale cenejšo alternativo, ki je pomenila promocijo »drugačnosti« (Kovats 2001, Guy, 2001:12).

Po letu 1989 so države srednje in vzhodne Evrope v duhu demokracije dopuščale, da bi se Romi organizirali kot narod, poleg tega pa so morda v tem videle politične koristi. Namesto delovnih priložnosti, spodobnih bivališč in ustreznih zakonov, ki bi jih obvarovali pred diskriminacijo, so države Romom ponudile obrobni prestiž narodnosti. Politike multikulturalizma, pravice manjšin in enakost možnosti so nedvomno bistvene pri iskanju možnih rešitev. Ena od temeljnih zahtev je tudi učinkovita zakonodaja proti diskriminaciji (prim. Stewart 2001.; tudi Guy 2001:4—5). Prav v tej točki pa je izobraževanje za aktivno državljanstvo nujno, saj je v slovenskem političnem in družbenem prostoru diskriminacija Romov skorajda popolnoma naturalizirana: Romi namreč vedno predstavljajo »drugačne«, večne tujce, stigmatizirane državljanke.

Guy pojasnjuje, da je devetdesetih letih prejšnjega stoletja pomembno vlogo pri romskih politikah odigrala tudi Evropa² s svojimi zahtevami do pridružujočih se članic. Zlasti kritična je bila Evropska komisija, leta 1999, ki je opozarjala na rasno motivirano nasilje do Romov, na njihovo veliko nezaposlenost, getoizirane eksistenčne pogoje, slabo zdravstveno stanje in nizko raven izobrazbe. Države kandidatke za pridružitve EU so bile v svojih politikah počasne in neučinkovite pri izboljševanju politike romskih državljanov. Bramanova, ki sta analizirala Konvencijo in kopenhagensko deklaracijo, sta opozarjala na pomanjkanje sredstev za realizacijo zahtev, ki jih je EU postavila na novo pridružujočim se državam; poudarjala sta, da bodo za rešitev tega problema zahtevali sredstva od EU; skeptična sta bila do možnosti upoštevanja kriterijev človekovih pravic in možnosti izenačevanju socioekonomskega položaja v kratkem obdobju.

Uslužbenci EU so občasno pošiljali nasprotujoča si sporočila, ki so kandidatkam celo pojasnjevala, da v primeru, ko v romskih politikah ne bodo realizirali od EU postavljenih zahtev, članicam ne bodo zavračali kandidatur za članstvo. Poudarjeno je bilo celo, da se zahteva uresničitev upoštevanja državljanskih in etničnih pravic. V poročilih EU pa je položaj sicer kompleksnih Romskih skupnosti postal homogeniziran, poenostavljen, in celo napačno predstavljen: npr. iskanje azila ob rasmem preganjanju so uslužbenci razumeli denimo, kot vrnitev k nomadizmu, ki naj bi bila distinktivna lastnost romske kulture (prim. Verspaget 1995: 13 v: Guy, 2001:18), nekaterih perečih vprašanj, kot je velika nezaposlenost Romov pa niso obravnavali. Posebna hipokrizija se je izražala zlasti v odsotnosti razprave o položaju Romov v starih članicah EU, saj v poročilih uslužbenci EU o tem niso praktično nikoli razpravljali.³

Politična participacija Romov Evropi

Politične participacije pri prizadevanjih za ureditev položaja Romov v državah srednje in vzhodne Evrope do nedavnega ni bilo: ne zato, ker Romi ne bi bili politično organizirani, pač pa

---

² Evropski parlament je sicer članicam EU že marca leta 1984 priporočil, naj koordinirajo svoje pristope k romskim politikam, interesi Evrope pa so se povečali s procesi pridruževanja novih kandidatke za članstvo v EU. Kopenhagenski kriteriji (1993) so zahtevali stabilnost institucij, ki zagotavljajo demokracijo in delovanje tržnega gospodarstva, Okvirna konvencija za varstvo narodnih manjšin (ETS 148) pa je zahtevala priznavanje kulturnih in materialnih pogojev za manjšine. Evropska komisija je v več poročilih podala mnenje, da so Romi v pridružujočih se članicah diskriminirani in v socialno težkem položaju. Slovenije ni bila med navedenimi, kar pa ni pomenilo, da do diskriminacij ni prihajalo.

³ Omenjena trditev ne velja za Open Society Institute in njegov program EU Accession monitoring program, v okviru katerega so izvedli študije o zaščiti manjšin v izbranih državah članic EU.

zato, ker so jih državne oblasti večinoma obšle. Na romski aktivizem so vplivala sodobna nacionalistična gibanja etničnih večin, s katerimi so živeli (Guy 2001: 19).

Prizadevanje za človekove pravice in romski aktivizem, ki ga lahko razumemo kot politično participacijo za aktivno državljanstvo, se je začel v posameznih državah že v 19. stoletju, pomemben razmah pa je dosegel od petdesetih let 20. stoletja naprej. Osmi april, Svetovni dan Romov je dejansko datum Prvega svetovnega romskega kongresa (SRK), ki ga je formalno organizirala pariška organizacija Mednarodni romski komite (MRK) leta 1971 v Londonu. Pogosto se kot pobudnico prvega kongresa navaja Mednarodno romsko unijo (MRU), vendar je omenjena organizacija nastala kasneje (prim. Acton, Klimová, 2001:158). Izmed predstavnikov jugoslovanskih aktivistov je bil za predsednika kongresa izvoljen predstavnik Romov iz Jugoslavije Slobodan Berberski, ki je preminil še pred drugim kongresom. Izbran je bil tudi predstavnik SRK za komisijo za človekove pravice pri OZN. MRK ni mogel organizirati načrtovanih kongresov v Parizu (1973) in Beogradu (1975) zaradi težav s financiranjem. Šele leta 1977 so osnovali MRU (ne leta 1971), ki je nato mimo MRK naslednje leto organizirala drugi kongres. Prva dva kongresa sta bila plod prizadevanj lokalnih organizatorjev, ki so si hoteli s svojim gostiteljstvom zagotoviti prednosti in politično moč (Acton, Klimová, 2001:160). S prvim kongresom so hoteli pritegniti mednarodno pozornost za aktivizem britanskih Romov; z drugim kongresom, ki mu je predsedoval dr. Jan Cibula, pa si je Svetovni svet cerkva prizadeval izkoreniniti švicarsko rasno diskriminacijo: pobuda za drugi kongres je namreč nastala kot reakcija na zavrnitev glasbenikov *The Schukernak Reinhard Jazz Quintet*, ki so jim preprečili prečkanje švicarske meje, ker so bili Cigani. Tako je urednik švicarskega radia, ki je kvintet tudi najel, podpiral organizacijo kongresa in pomagal pri iskanju finančnih sredstev. Tudi naslednji trije kongresi so bili organizirani zaradi lokalnih vzgibov: Tretji kongres v Goettingenu leta 1981 je sovpadal z utrjevanjem organizacije Zveza nemških Sintov in Romov (ZNSR), ki jo je vodila Romska vrtnica. Ta organizacija je nato od nemške vlade uspela pridobiti sredstva za programe socialnega skrbstva. Kasneje je nemška Zveza prekinila stike z aktivisti zaradi oblikovanja MRU, ki so jo večinoma predstavljali ljudje iz organizacij komunističnih strank in zaradi »demokatičnega centralizma«, po katerem so lokalne predstavnike zbirali uslužbenci centra. Dodatna razloga sta bila še vztrajanje na ločeni identiteti Sintov in zavračanju pokroviteljske države romskih aktivistov ter konflikt interesov med nemškimi Sintov, ki so imeli nemško državljanstvo in Romi imigranti, ki so podpirali politiko MRU (prim Acton, Klimová, 2001: 160).

Četrti kongres je leta 1990 v Varšavi gostila fundacija *Romani Baxt (Romska sreča)*, ki jo koordinira Marcel Courtiade. Prizadeval si je predvsem za oblikovanje romske literature, in za

sprejem morfofonemske abecede, ki jo je predlagal koordinator. Na tem kongresu, ki je bil dejansko kongres intelektualcev, so nekateri romski intelektualci zavrnilo držo MRU, ki si je prizadevala zagotoviti vire za romsko kulturno produkcijo, in za prisvajanje abecede, ni pa priskrbela sredstev za delovanje sekretariata v vmesnih obdobjih med kongresi. Dr. Rajko Đurić je postal predsednik MRU, dr. Ian Hancock pa je bil izvoljen za predstavnika v združenih narodih. Sedanji predsednik dr. Emil Ščuka je postal generalni sekretar. Zaradi vojne v nekdanji SFR Jugoslaviji je Đurić migriral iz Beograda in dobil politični azil v Berlinu. MRU se je soočala s težavami tudi zaradi diktatorskih dejanj njenega predsednika. Ne glede na to pa je žela diplomatske uspehe v EU, OZN, in v OVSE, predvsem zaradi delovanja intelektualcev Nikolaeja Gheorgheja, Iana Hancocka, in Marcela Courtiadeja (Acton, Klimová, 2001:161).

Romi v Sloveniji in aktivno državljanstvo

Lahko bi rekli, da so bili Romi iz Slovenije praktično vse do petega kongresa na margini mednarodnega romskega aktivizma, čeprav so se povezovali z aktivisti iz bivše SFR Jugoslavije. Resda so Romi na Dolenjskem ob pomoči lokalnih aktivistov in Romi iz Pušče leta 1986 začeli s politično dejavnostjo (čeprav so slednji delovali na lokalni ravni tudi že v šestdesetih letih), ki je počasi prerasla lokalne okvire. Sprva so bili organizirani v okviru tedanje Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) in Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL). Po letu 1990, ko so razpustili sekcijo SZDL, so ustanovili Romani Union – Zvezo Romov Občine Murska Sobota, ki je sodelovala pri ustanavljanju romskih društev po Sloveniji. Leta 1996 so ustanovili zvezo Romskih društev Slovenije, ki se je leta 2000 preimenovala v Zvezo Romov Slovenije (ZRS). Od začetkov organizacije romskih taborov so si prizadevali povezati s MRU. Pred petim kongresom je romske aktiviste v Sloveniji obiskal Rajko Đurić, romski aktivisti iz držav naslednic nekdanje SFR Jugoslavije pa so prav tako redni gostje poletnih taborov v Prekmurju. Peti kongres je bil v Pragi julija 2001 in na njem so še vedno odigrali dominantno vlogo Romi iz bivših socialističnih držav srednje in vzhodne Evrope, ki so prevzeli vodilna mesta. Med udeleženci so bili tudi predstavniki Romov iz Slovenije. Dominiranje vzhodnoevropskih Romov je med Romi iz zahodnih držav povzročilo nezadovoljstvo. V zadnjih letih se je dejavnost MRU in SRK močno razmahnila in aktivisti si prizadevajo za pridobitev vojnih odškodnin za Rome, ki so bili žrtve holokavsta, pa tudi za ureditev položaja ljudem, ki so zaradi različnih razlogov migrirali na Zahod in zaprosili za politični azil. (Acton, Klimova 2001)

V zelo podobnem času, leta 1994, si je Svet Evrope začel tudi prizadevati za opredelitev demokratičnega državljanstva in za izobraževanje za demokratično in aktivno državljanstvo (prim. Mohorčič Špolar, 1999:7). Potekale so tudi razprave o konceptualizaciji pojma aktivno državljanstvo v izobraževanju odraslih⁴. Letošnje 2005. leto je bilo pri Svetu Evrope razglašeno za evropsko leto državljanstva skozi izobraževanje. Ob hitrem pregledu promocijskega materiala vidimo, da je izobraževanje za demokratično državljanstvo skupaj s človekovimi pravicami predstavljalo prioriteto vse od leta 1997. V nadaljevanju prispevka bomo poskušali postaviti koncept aktivnega državljanstva v kontekst zgornje razprave o romski identiteti in politični participaciji.

Izobraževanje za demokratično državljanstvo zajema med drugim izobraževanje za človekove pravice, državljanstvo, mir in medkulturno izobraževanje, s katerimi so tesno povezani koncepti demokratizacije in participacije.⁵ Izobraževanje za aktivno državljanstvo naj bi pripravilo ljudi za aktivno udejstvovanje v družbi: opredelitev implicira, da je pogoj za aktivno državljanstvo, posameznikova pravna pripadnost državi, oz. njegovo posedovanje državljanstva. Poudarek izobraževanja za aktivno državljanstvo naj bi bil v pravni ureditvi in zakonodaji, poleg tega pa je pozornost teoretikov državljanstva usmerjena v še državljanske, politične in družbene pravice, obveznosti državljanov, načela enakosti, enakopravnosti in družbeni pravičnosti: izobraževanje za aktivno državljanstvo naj bi zajemalo aspekte naštetih pravic (Mohorčič Špolar: 1999:5, 6). Ruud Veldhuis je navedel štiri razsežnosti državljanstva, ki so v soodvisnosti s političnim/pravnim, družbenim, kulturnim in ekonomskim podsistemi. Iz omenjenih razsežnosti je izpeljal tudi izobraževalne cilje in podrobne vsebine za vsak aspekt. S pomočjo njegovega modela državljanstva bomo razmišljali o učenju za participacijo pri vprašanju družbenih procesov med Romi in Neromi.

Politično/pravni in družbeni aspekt aktivnega državljanstva: primer Slovenije

V tem kontekstu je potrebno pregledati pravni status Romov: V Sloveniji je del Romov opredeljen za domorodno, »avtohtono etnično skupnost«, in pripadniki te skupnosti naj bi bili deležni posebne manjšinske zaščite. Romi so opredeljeni v politiki za avtohtone po teritorialnem

---

⁴ Primerjajte Andragoška spoznanja, posebno izdajo 4. številke ob Tednu vseživljenjskega učenja v letu 1999, ki je bila izšla po 3. andragoškem Kolokviju na temo "Izobraževanje odraslih za aktivno državljanstvo – nujnost ali utopija?"

⁵ Education for Democratic Citizenship, citirano 3. septembra 2005, <http://www.coe.int/T/E/Com/Files/Themes/ECD/>

principu, četudi so bile v politiki EU pobude, naj se status romske manjšine pravno opredeli kot transnacionalno in neteritorialno manjšino (Prim. Guy, 2001:21) in čeprav romski jezik predstavlja neteritorialni jezik, so pripadniki romske skupnosti po statusu etnične manjšine v Sloveniji teritorializirani⁶. Distinkcija med Romi domačini in Romi tujci ima pomembne posledice: subjekt pravne zaščite po črki zakona so le Romi, ki so priznani za avtohtone in samo njim pravno formalno pripadajo ukrepi za zaščito romske etnične skupnosti.

Namesto romskega zakona, ki ga določa ustava v 65. členu je Vlada RS Sprejela program ukrepov za pomoč romske skupnosti, »pravice romske skupnosti«, ki bi jih moral regulirati romski zakon, pa so le deloma določene v področnih zakonih (Janko Spreizer, 2004:205). Kljub sprejetemu programu vprašanja političnega zastopstva niso bila zadovoljivo urejena, kar kaže npr. primer uresničevanja Zakona o lokalni samoupravi. Zakon iz leta 1993 je omogočal izvolitev predstavnika Romov v občinski svet, a so bili sprva izvoljeni le predstavniki Romov iz posameznih občin. Šele leta 2002 in potem ko je Rajko Šajnović, Rom iz Novega mesta, sprožil ustavni spor na ustavnem sodišču, sta vlada in parlament v Zakonu o lokalni samoupravi z novelo določila, da morajo občine zagotoviti pravico Romom do predstavnika v občinskem svetu. Bilo je določeno, da v dvajsetih občinah s t.i. avtohtonimi Romi ti volijo svojega predstavnika – svetnika – v občinski svet. Le petnajst občin je sprejelo dopolnila k statutom, nekatere od občin pa so sprožile ustavni spor pri ustavnem sodišču, z argumentom, da je dvajset občin določenih arbitrarno in da niso izdelani natančni kriteriji za ugotavljanje stalne poseljenosti in s tem avtohtonosti.⁷ Dne 14. novembra 2002 je bila izdana odločba ustavnega sodišča, da so statuti občin Beltinci, Grosuplje, Krško, Semič, Šentjernej, Trebnje v neskladju z Zakonom o lokalni samoupravi, ker ne določajo, da so člani občinskih svetov tudi predstavniki Romov.⁸ Klasična evidenca ignoriranja določil ustavnega sodišča je npr. dejstvo, da lokalna vlada Grosuplja še vedno nima romskega predstavnika, kar kaže na ignoranco pravnih določb.

Pred dvema letoma je bilo po dolgem času zopet omenjeno, da v Uradu za narodnosti razmišljajo o oblikovanju krovnega romskega zakona. Od leta 1995 to pravno praznino zapolnjuje omenjeni program ukrepov za pomoč »romski skupnosti« v Sloveniji, ki ga vlada R Slovenije bolj ali manj dosledno izvaja v resornih ministrstvih, kot so npr. šolsko, socialno,

---

⁶ Za pripadnike avtohtone romske skupnosti štejejo Romi, ki živijo na Dolenjskem, v Beli krajini, Prekmurju, včasih pa sem prištevajo tudi gorenjske Sinte. (Prim. Janko Spreizer 2004:212-214)

⁷ Petkovič, Brankica, Romi v Sloveniji – tujci za vedno? v: Poročilo skupine za spremljanje neustrpnosti, 02, Mirovni inštitut, 2003, str. 54—75. Petkovič analizira diskurz v razpravi o volitvah romskih svetnikov v občinskih svetih.

⁸ <http://www.mnz.si/si/upl/urloksam/ZAKONODAJA/ustodl/ustodl345-02-9.htm>

kulturno ministrstvo, ter ministrstvo za finance, za notranje zadeve, ministrstvo za okolje in prostor ipd. Realizacija programa je razdeljena med resorna ministrstva, katerih delo je koordinirala posebna komisija. Spremljanje implementacije programa nas navaja k sklepu, da je politika slabo učinkovita, in odraža konflikt med državo in lokalnimi politikami, ki ne izpolnjujejo obveznosti, ki so določene z ustavo, področnimi zakoni in ustavo, posamezna ministrstva pa prelagajo odgovornost iz enega na drugega: Državna politika je proizvedla razmejevanja med Romi, ki »tradicionalno« živijo v Sloveniji in med tistimi, ki so v Sloveniji »netradicionalno«. V praksi se program realizira praktično v odvisnosti od volje lokalnih oblasti in pristojnih služb: ponekod, npr. v Grosuplju, se ne upošteva pravnih določil o romskem političnem zastopstvu, medtem ko se v nekaterih lokalnih skupnostih, npr. v Mariboru in Velenju, kjer po določilih manjšinskih politik ne živijo avtohtoni Romi, pač pa priseljeni, nekateri aspekti programa učinkovito uresničujejo – paradoks je, da so tudi ti dobrohotni ukrepi v nasprotju z zakoni!

Oblikovanje romskega zakona je predmet političnih diskusij že vse od sprejema slovenske ustave; odsotnost tega zakona pa je predmet kritike v poročilih varuha človekovih pravic in nadnacionalnih komisij: Diferencirani pravni status Romov je bil tudi predmet kritike v poročilu Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI), ki je oblikovala pobudo, naj bo manjšinsko pravni aspekt politike vključevalni in ne izključevalni (Janko Spreizer:2004:209).

Pri tem velja poudariti, da gre pri tem tudi za posebni aspekt državljanstva. Med neavtohtone Rome štejejo npr. tudi Romi, ki so državljani Slovenije, a ne živijo na določenih teritorijih; Mnogi izmed teh migrantov so bili izbrisani, saj niso pravočasno aplicirali za slovensko državljanstvo. Ob razpravi za pravni aspekt aktivnega državljanstva ne moremo mimo dejstva, da del Romov v Sloveniji – pa tudi v drugih evropskih državah – nima državljanstva, četudi so bili v tej državi rojeni oziroma četudi v tej državi bivajo⁹. Velik del romskega prebivalstva v Evropi danes tudi drugod v Evropi ne uživa državljanskih pravic. Če naj bi aktivno državljanstvo zajemalo temeljne človekove pravice in svoboščine, bi se tudi pripadniki večinske družbe morali usposabljeni tudi za varovanje človekovih pravic najbolj ranljivih skupin prebivalstva: aktivni državljani bi denimo, zahtevali od države realizacijo njenih zakonov, ki zadevajo uresničevanje posebnih socialnih oziroma »etničnih programov«, ali pa bi zaradi vztrajanja na človekovih pravicah nasprotovali vračanju ranljivih skupin na območja, kjer potekajo vojne.

---

⁹ V tem kontekstu je nujno omeniti tudi izbrisane. Raziskovalci Izbrisa so dokazali zlorabo oblasti, zavajanje javnosti in odpoved delovanja pravne države (Dedić, Jalušič, Zorn 2004).

Večinska slovenska družba je praviloma neobčutljiva za kršitve človekovih pravic Romom: civilne iniciative večinskega prebivalstva v lokalnih skupnostih se mobilizirajo na rasističnih in diskriminatornih osnovah, kar lahko podkrepimo z dvema dogodkoma: Krajanji vasi Maline so nasprotovali priselitvi romske družine v hišo, ki jo je kupil Rom zato, da bi si uredil osnovne eksistencialne pogoje. Krajanji so z organizacijo vaških straž dosegli, da je slednjič Rom svojo hišo, ki jo je kupil popolnoma v skladu z zakoni, prodal. Proti vaščanom niso bile vložene kazenske ovadbe, četudi je šlo za evidentni rasizem (Erjavec, Hrvatini, Kelbl, 2000). Drugi dogodek, ki kaže na anemično delovanje pravne države je oblikovanje civilne iniciative staršev šoloobveznih otrok na Osnovni šoli Bršljin, ki so zahtevali, naj se romske otroke enakomerno porazdeli po vseh osnovnih šolah v okolici Novega mesta, čemur so romski starši nasprotovali. Starši, ki so sicer izražali nezadovoljstvo pri reševanju romske problematike v lokalni skupnosti, so s pomočjo pritiska dosegli, da je minister za šolstvo Milan Zver rešil konflikt z oblikovanjem diskriminatornih ukrepov, ki so segregirali romske učence¹⁰. Vprašamo se torej lahko, kdo sploh skrbi za legitimno izpolnjevanje obveznosti, ki jih ima država do svojih državljanov in do manjšine?

Družbeni in kulturni aspekti aktivnega državljanstva: primer Slovenije

Učenje za aktivno državljanstvo zajema tudi družbeni in kulturni aspekt. Program pomoči romski skupnosti podpira kulturne dejavnosti romskih društev in izobraževanje romskih novinarjev za delovanje v medijih in za aktivno oblikovanje lastnih oddaj (Petković 2005::97-102). Romska društva in Zveza Romov Slovenije (ZRS) organizirajo folklorne in druge kulturne prireditve ter izobraževalne romske tabore. ZRS občasno organizira tudi izobraževanje za učitelje o romskem jeziku in izobraževanje policistov o specifičnosti romske kulture. Sem bi lahko uvrstili tudi program, ki sodi v okvir usposablja za enakopravnost med spoloma in emancipacijo Rominj z naslovom Romske ženske to zmoremo.¹¹

Pri oblikovanju vsebin s področja poznavanja kulture, zgodovine in jezika Romov se poraja nevarnost homogenizacije vsebin: oblikovalci tovrstnih programov sledijo državni administraciji¹², ki si prizadeva za oblikovanje homogene in enotne romske kulture, ki je predpogoj za promocijo različnih kulturnih entitet in različne kulturne politike v teritorialno sklenjenih administrativnih enotah. Realnost terena je seveda bistveno drugačna: Romsko ljudstvo je velika diaspora, ki s

¹⁰ Arhiv o dogajanju v OŠ Bršljin v marcu leta 2005 najdete na <http://www.dnevnik.si>

¹¹ Program je nastal v okviru Pakta stabilnosti za enakost spolov leta 2002.

¹² Mislimo na Urad za narodnosti, ki skrbi za financiranje in izpolnjevanje programov za zaščito manjšin.

kulturno zelo razlikujejo; različne skupine govorijo raznotere dialekte romskega ustnega jezika ter različne jezike obkrožujočega okolja. Pripadajo različnim cerkvam in religijam ter ohranjajo kulturne meje med različnimi romskim in neromskimi skupinami. Romsko ljudstvo je se odlikuje po izredno veliki multikulturalnosti. Na drugi strani si administracija, romologi, pa tudi sami aktivisti prizadevajo za »eticizirano« oblikovanje kulture, ki je značilna za »etnično skupino« Romov. Pri razpravi o družbenem in kulturnem aspektu državljanstva zato ne moremo mimo koncepta etničnosti.

Antropologi namreč razumemo etničnost kot aspekt sporočanja kulturne lastnosti, pri čemer ne gre za nujno za kakšne od »objektivnih kulturnih razlik«; pri etničnosti gre vedno za kontakt dveh strani, ki oblikujeta razliko, zato je ideja o izolirani etnični skupini za antropologe absurdna. Člani etničnih skupin morajo imeti vedno skupno bazo za interakcijo, poleg tega, da se imajo za različne. Z interakcijo oblikovana etničnost predstavlja aspekt odnosa, in ne lastnosti osebe ali skupine. Etnična klasifikacija je lahko povezana z ločevanjem na različne »vrste« ljudi in distribucijo moči, pri čemer je oblikovanje razlik odvisno od stereotipov, ki so poenostavljeni opisi kulturnih razlik, ki obstajajo v drugih skupinah in v katere člani verjamejo, včasih pa imajo tudi funkcijo samoizpolnjujoče se prerokbe (Eriksen, 1995: 249-252).

Teorije, ki smo jih uvodoma uvrstili v prvo linijo, tako lahko predstavljajo nevarnost, ker si prizadevajo za oblikovanje homogene zakladnice vsebin, s pomočjo katerih pojasnjujemo »etnično razliko«. Namesto teh teorij bi bilo korektnije uporabiti teorije, ki denimo pojasnjujejo procese oblikovanja etničnosti, zgodovinsko raznolikost in multikulturalnost Ciganskih skupin, ker pa ovira formalizacijo ali kodifikacijo romske kulture za namen poučevanja in propagiranja; prav tako ta rešitev ovira postavljanje romske kulture in kulture drugih skupin ali etničnih manjšin na isto osnovo z nacionalno kulturo (prim. Gheorghe, Acton, 2001:56).

Sklep

Z zgoraj razgrnjenim ekskurzom v nedavno zgodovino obravnave romskega vprašanja, ter s kratko predstavitevjo mednarodnega političnega romskega aktivizma smo nameravali izpostaviti pravne in družbene aspekte za razpravo o aktivnem državljanstvu: Želeli smo poudariti, da je pri razpravi o učenju za participacijo etničnih skupin nujno razumeti temeljne pojme, kot sta npr. identiteta in etničnost. Vsako identiteto, ne le romsko, je treba razumeti kot socialno konstrukcijo in proces. Etničnost ni le aspekt konstrukcije specifične različnosti pri manjšinah; pač pa

etničnost zadeva tudi večinsko prebivalstvo: antropologi z etničnostjo namreč razumemo aspekt odnosa skozi katerega se oblikuje zavest o različnosti. Izhajati moramo iz dejstva, da namreč večinske in dominantne skupine niso nič manj etnične kot manjšine (Eriksen 1993:4).

Romski aktivizem in mednarodna dejavnost ter prizadevanje za uveljavljanje človekovih pravic ter odpravo diskriminacije nista novosti. Ta prizadevanja gre razumeti v kontekstu nacionalizmov in prizadevanj za priznanje posebnega pravnega statusa Romov kot manjšine, pri čemer so vodilni romski teoretiki in intelektualci sledili Liégeoisu, ki je predlagal pravno priznanje Romov kot »transnacionalne in neteritorialne manjšine«; ki ne bi imelo »secesionističnih posledic« (Gheorghe 1997:161, Mirgha, Gheorghe 1997:16). Romskim intelektualcem sta promocija etnične identitete (ustna kultura, ljudski način življenja in skupno ljudstvo) oziroma obrat k etnogenezi predstavljala alternativo in možnost za odvrnitev od zelo stigmatizirane socialne identitete (Guy 2001:21). Pri razpravljanju o vprašanju aktivnega in demokratičnega državljanstva, tudi zato ne moremo mimo procesov, ki so se pojavili med tranzicijo: Za vprašanje diskriminacije Romov je večinsko prebivalstvo tudi v Sloveniji neobčutljivo; prav tako se verbalni ali fizični napadi na Rome ne sankcionirajo kot napadi na rasni osnovi, čeprav ni težko dokazati, da so rasno motivirani. Prav tako je večinsko prebivalstvo Evrope v glavnem neobčutljivo za migracije Romov, ki si prizadevajo pridobiti status beguncev, na zavračanje aplikacije za azil, ter na vračanje Romov v »izvirne države«, četudi je evidentno, da se v »izvornih državah« dogajajo kršitve človekovih pravic in četudi so Romi ponekod tarče nasilja.

Posebni status Romov, ki velja v Sloveniji le za t. i. avtohtone Rome ima pomembne implikacije za razpravo o aktivnem državljanstvu. Če bi denimo hotela državna politika oblikovati izobraževalne programe aktivnega državljanstva za Rome, bi jih lahko zasnovala po etničnem ključu – če bi izhajala iz izhodišč o posebnosti romske etnične skupine, potem bi bili ciljna skupina le Romi – iz podobnih izhodišč so bili oblikovani dosedanji programi, ki so po našem mnenju imeli kratkotrajne ali omejene učinke. Alternativa temu pristopu je, da upoštevamo antropološko konceptualiziranje etničnosti (po katerem se etničnost oblikuje kot proces v stiku dveh ali več skupin, ki se imajo za različne, ob čemer ni nujno, da bi se empirično te skupine med seboj razlikovale) in oblikujemo programe za aktivno državljanstvo tako za manjšinsko kot tudi za večinsko prebivalstvo: seveda so lahko tudi dosedanji programi, ki so bili usmerjeno bolj na etnično skupino Romov ali pa so izhajali iz lastnosti te skupine imeli pomembne učinke za emancipacijo Romov. Pomislek, ki ga ob tem imamo, je vprašanje, ali so npr. imeli Romi dejansko priložnosti realizirati uresničevanje človekovih ali manjšinskih pravic ob tem, da so

državne institucije, nekateri uradniki, sodniki, pa tudi nekateri učitelji še vedno impregnirani s sistemskim rasizmom; ko se zdi običajnim ljudem in lokalnim politikam čisto sprejemljivo, da državne institucije ne izpolnjujejo zahtev, ki so jih sprejele oziroma uzakonile same.

Pri oblikovanju programov za aktivno državljanstvo bi morali razmisliti o vprašanju kdo in v interesih koga se politično udeje. Nekateri programi, ki potekajo v zadnjem času so po mojem mnenju izpeljani deklarativno oziroma formalno. Ob tem je nujno razmisliti tudi o konkretnih problemih kot so: pripisana ali dejanska nizka stopnja izobrazbe Romov, ki naj bi bila prenizek standard za aktivno državljanstvo – ta argument je lahko tudi protiargument lokalnih vlad za oblikovanje programov aktivnega državljanstva; pomanjkanje naštetih programov v okoljih, kjer se porajajo konflikti med okoliškimi, neromskimi prebivalci in Romi, ki izhajajo iz nemotiviranosti lokalnih vlad, kako preseči razkorak med deklarativnimi pravicami Romov na eni strani, in sistemskim rasizem državnih institucij in uslužbencev v njih na drugi (izključevanje dela Romov iz deklarativnih pravic, nedelovanje institucij v primeru kršitev človekovih pravic ipd.)

Naj sklenemo z mislijo, da je učenje za aktivno državljanstvo v zvezi s participacijo »etničnih skupin« priporočljivo preblikovati v programe učenja za aktivno državljanstvo za vprašanja etničnosti. Ti programi bi morali ozaveščati vse prebivalce Slovenije – tako večinsko »etnično skupino« kot tudi manjšinsko »etnično skupino« – o socialni krivičnosti, deprivilegiranosti nekaterih državljanek in državljanov, zlasti šibkih članov nekaterih skupin, pa tudi tistega dela ljudi, ki nimajo slovenskega državljanstva, saj je po mojem mnenju dejavno zavzemanje za odpravo socialne krivičnosti, diskriminacije, npr. izbrisanih, migrantov, beguncev, tiste vsebine, ki sodijo v aktivno državljanstvo. Izobraževanje za aktivno državljanstvo je torej tudi izobraževanje o etničnosti, s poudarkom na dejstvu, da smo bolj heterogena družba kakor si želijo prikazati predstavniki državnih »elit« in politiki, ki zastopajo interese posameznih političnih strank. Seveda ob tem naletimo na vprašanje, ali so države resnično zainteresirane za v teh vsebinah izobražene državljanke? Toda to je že novi aspekt istega problema.

Literatura

Acton, Thomas, in Ilona Klimová (2001): The international Romani Union: An East European Answer to West European questions?, v: Will Guy (Ur.) (2001).

Barth, Fredrik, (1969). Introduction. V: Fredrik Barth, (Ur.) (1969).

Barth, Fredrik, (Ur.) (1969). Ethnic Groups and Boundaries,

Erjavec, Karmen, Sandra B. Hrvatin in Barbara Kelbl (2000): *Mi o Romih: diskriminatorni diskurz v medijih v Sloveniji*. Ljubljana: Open Society Institute, Mediawatch.

Education for Democratic Citizenship, citirano 3. septembra 2005. Dostopno na internetu: http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/E.D.C/Downloads/D%E9plianr%20EDC_GB.pdf

Dedić, Jasminka, Vlasta Jalušič and Jelka Zorn. (2003): *The Erased. Organized Innocence and Politics of Exclusion*. Ljubljana. Peace Institute.

Fraser, Angus (1992): *The Gypsies*: Blackwell.

Gay y Blasco, Paloma (????): »This is not a place for civilised people«: Isolation, enforced education and resistance among Spanish Gypsies.

Gheorghe, Nicolae, in Thomas Acton (2001): Citizens of the world and nowhere; Minority, ethnic and human rights for Roma. V: Will Guy (ed) 2001.

Guy, Will (ed), (2001): *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*, University of Hertfordshire Press, 429 str.

Guy, Will, (2001): *Romani identity and post-Comunist policy*. V: Will Guy (ed) (2001).

Janko Spreizer, Alenka. (2002): *Vedel sem da sem Cigan, Rodil sem se kot Rom: Znanstveni raziskovanju Romov*. Ljubljana. ISH, 369 str.

Janko Spreizer Alenka. 2004: "Avtohtoni" in "neavtohtoni" Romi v Sloveniji: socialna konstrukcija teritorialnega razmejevanja identitet. ("Autochthonous" and "non-autochthonous" Roma in Slovenia – social construction of territorial division of identities). *Razprave in gradivo/ Treatises and Documents*, številka 45, str. 202-225.

Kovats, Martin (2001): *The emergence of European Roma policy*. V: Will Guy (ed) (2001).

Lucassen, Leo, Wim Willems, Annemarie Cottaar, (1998): *Gypsies and Other Itinerant Groups: A socio-historical approach*, Macmillan.

Marushiakova, Elena, in Vesselin Popov, (2001): *Historical and ethnographic background: Gypsies, Roma, Sinti*. V: Will Guy, (ur.) (2001).

Mohorčič Špolar, Vida (1999): *Vsebina in pomen pojma državljanstvo*. V: *Andragoška spoznanja, Journal of Adult education in Slovenia*, No 4, 1999. pp. 5—12

Stewart, Michael (1997): *The time of the Gypsies*. Westview Press, 302 str.

Willems, Wim. 1997. *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*. Frank Cass